

АКСІОПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті експліковано психодинамічні показники моральної сенситивності молодших школярів; розширено уявлення про структурно-функціональну трансформацію Я-концепції дітей в хронометричних межах молодшого шкільного віку; конкретизовано глибинно-психологічний зміст механізму ідентифікації в процесі засвоєння моральних норм; уточнено суть гендерних відмінностей емоційного інтелекту як передумови розвитку моральності молодших школярів.

Ключові слова: емоційний інтелект, моральність, моральний розвиток, молодший шкільний вік, мотивація, самовизначення, вчинок, педагогічне спілкування, самосвідомість, сенситивність.

Постановка проблеми. Серед наукових проблем, які не втрачають своєї актуальності впродовж тисячоліть, одне з чільних місць належить питанням морального становлення особистості, здатності людини розуміти, інтеріоризувати суспільні вимоги, засвоювати морально-етичні приписи та вибудовувати свою поведінку відповідно до них. Велика відповідальність за вирішення цього завдання покладається на молодшу школу.

На жаль, шкільна практика більшою мірою спрямована на формування у школяра світогляду, фундаментом якого є переважно наукові знання. Однією з важливих причин розриву, який існує сьогодні між навчанням і вихованням, можна вважати недостатній рівень осмислення і обґрунтування теоретико-методологічних засад сучасної психології виховання. На даний час немає загальновизнаного чіткого, логічно структурованого уявлення про необхідну систему рис, особистісних якостей молодшого школяра, які слід проектувати, формувати і за рівнем розвитку яких визначати виховний ефект. Водночас дуже мало теоретичних і експериментальних розробок, присвячених проблемам моральності (І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, Т.С. Кириленко, С.Д. Максименко, В.П. Москалець, М.В. Савчин, Т.М. Титаренко та ін.).

Моральний розвиток молодшого школяра тісно пов'язаний із рівнем його когнітивного розвитку. У віці 7-9 років дитина спроможна самостійно засвоювати, визнавати, поділяти моральні вимоги суспільства (Л.І. Божович, Л. Кольберг, О.В. Скрипченко та ін.). Молодший шкільний вік є сенситивним щодо засвоєння моральних норм і становлення саморегуляції (Л.С. Сапожникова, С.Г. Якобсон та ін.). В учнів початкових класів уже наявні психофізіологічні передумови для формування довільної поведінки на основі моральних вимог, а отже, і здатність стримувати імпульсивні вчинки, проявляти самостійність, контролювати свої дії (І.Д. Бех, З.С. Карпенко, О.М. Кормило, О.В. Скрипченко та ін.).

Мета дослідження полягає у теоретичному та експериментальному обґрунтуванні структури і динаміки розвитку аксіопсихологічних передумов моральності в учнів початкових класів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У багатьох психологічних джерелах відзначається, що моральність є головною складовою духовності, яка дає змогу особистості осмислити сенс власного життя, збагнути його мету, усвідомити свою неповторність і прийняти відповідальність за свої вчинки.

Міждисциплінарні студії феномену моральності вказують на відсутність його узгодженого трактування. Ми вважаємо моральність результатом засвоєння особою соціальних норм, що проявляється в добровільному їх дотриманні в повсякденній поведінці та характеризується різною мірою усвідомленості, суб'єктивного сприйняття, спонтанності та вчинкової доцільності.

Різноманітні персоніологічні теорії по-різному визначали суть, походження і розвиток моральності особистості. Зокрема, у психодинамічних концепціях глибинно-психологічного спрямування (З. та А. Фрейди, К. Юнг, А. Адлер та ін.) було виокремлено такі одиниці моральності індивіда, як інстанція Супер-его, архетипи колективного несвідомого, почуття спільності тощо. Когнітивно-біхевіористські теорії, наприклад, Г. Айзенка, теорії соціального на учіння А. Бандури, Р. Уолтерса та інших акцентували роль привчання методами заохочень та покарань, а також наголошували на значенні наслідування й ідентифікації з моделлю належної поведінки.

З генетико-когнітивістських позицій трактується становлення моральності та її психологічних передумов Ж. Піаже і Л. Колбергом. Перший виявив три стадії морального мислення дітей – моральний реалізм, мораль кооперації та мораль рівності. Другий конкретизував ці стадії, виділивши доконвенційний, конвенційний та постконвенційний рівні морального розвитку, кожний з яких складається з двох стадій. Близьке до цих концептуальних засад дослідження В.М. Холмогорової встановлює об'єкт-суб'єктні перетворення у структурі індивідуальної моральності на рівнях: елементарної моральності, рівні самолюбства і рівні совісті.

Можна виокремити такі аксіопсихологічні передумови морального розвитку молодших школярів, а саме: процес становлення свідомості, зокрема її вищого рівня – самосвідомості, поява якісно нових утворень віку, рівні розвитку когнітивної, афективно-мотиваційної та поведінково-вольової сфер. Ці передумови пов'язані з посиленням специфічних суб'єктних здатностей дітей до адекватного сприймання моральних норм, принципів і цінностей, довільного прийняття самостійних рішень; критичного ставлення до себе та навколишніх, дотримання і виконання взятих обов'язків і правил поведінки.

Інтегральним чинником розвитку моральності молодших школярів є самосвідомість. У нашому розумінні моральна самосвідомість – це система особистісних моральних смислів, що регулює і визначає ставлення особистості до світу, людей, самого себе. Психологічними передумовами розвитку моральної самосвідомості є: знання моральних категорій, моральна рефлексія – когнітивна складова, моральна оцінка і самооцінка – мотиваційно-ціннісна складова і самоконтроль, саморегуляція – поведінкова складова. Саме така форма свідомості є підґрунтям морального розвитку молодших школярів.

Основним джерелом емоцій у молодших школярів є навчальна та ігрова діяльність, а на формування моральних почуттів впливають успіхи і невдачі в учінні, взаємини з однолітками і батьками, читання художньої літератури, сприймання телепередач, кінофільмів, інтелектуальні ігри та ін. У процесі шкільного навчання специфічні моральні почуття (сорому, честі, власної гідності, відповідальності, справедливості, совісті) поглиблюються, підкріплюються засвоєнням моральних понять, стають усвідомленими, вмотивованими, відкоригованими моральним досвідом дитини, більш дієвими спонуканими, на відміну від ситуативних гедоністичних емоцій.

Вказано, що комплексним поведінковим критерієм морально розвиненої особистості є її здатність до творчої, продуктивної соціальної взаємодії зі світом, тобто до вчинку, що, за В.А. Роменцем, породжується реалістичною оцінкою наявної ситуації, продовжується боротьбою мотивів і здійсненням особистісного вибору, власне вчинковою дією та закінчується рефлексивною оцінкою здобутих результатів (післядією).

Виклад основного матеріалу. З метою відстеження психологічних передумов розвитку моральності молодших школярів було виокремлено таку сукупність їх релевантних параметрів: глибинно-психологічні механізми моральної самоідентифікації; моральний зміст гендерних настанов і ціннісних переваг; емоційний інтелект; рефлексія сумлінності як ключова моральна властивість особистості; трансформація Я-концепції на основі співвіднесення образів Я-бажаного і Я-наявного; поведінкові тенденції морального самовизначення, що діагностувалися методиками: проєктивними – *"Метаморфози"* та *"Емоційні обличчя"*; опитувальником – *"Шкала сумлінності"*, *"Методика рангування рядів особистісних властивостей"* З.С. Карпенко, Окремо визначалася ефективність педагогічного спілкування за методикою Н.А. Амінова, Н.І. Шеліхової. Було реалізовано експериментальну схему кореляційного дослідження у спосіб когортного порівняння діагностованих емпіричних показників чотирьох класних паралелей. Стиль педагогічного спілкування виступив додатковою незалежною змінною, поряд зі специфічними віковими і гендерними особливостями в ретроспективному

експерименті (*post-ex-facto*). Усього в дослідженні взяли участь 127 дітей та 4 учителі.

Проективна методика "Метаморфози" дозволила експлікувати домінуючі глибинно-психологічні механізми моральної самоідентифікації: демонстративний і соціально схвалюваний (I і IV класи), демонстративний та умовно нормативний (II і III класи), загалом по вибірці молодших школярів найпопулярнішими є позитивні демонстративний, соціально схвалюваний та негативний умовно нормативний тип вибору (самоідентифікації). Такі дані вказують на сенситивність досліджуваного вікового періоду до інтеріоризації моральних норм і символізують тенденцію адаптації до існуючого соціокультурного оточення.

В ході опитування було виявлено типові форми кодифікації дитячого морального досвіду. Так, за тваринами підсвідомо закріплювалася агресивна функція, рослинами – демонстративна, меблями – функція самоствердження (символізація стійкості внутрішньої позиції), за посудом, одягом – функція соціально схвалюваної поведінки (символізація бажання бути корисним, добре виглядати тощо), ідентифікація з іграшками була найбільш поліфункціональною. В цілому по вибірці молодших школярів ($n = 127$) спостерігається така картина:

- молодші школярі ідентифікують себе з усіма представленими категоріями, повно використовуючи при цьому знак вибору – позитивний чи негативний;
- захисний тип позитивних виборів найчастіше зустрічається при "перевтіленні" у тварину (16,53%), а негативних – у меблі (18,9%);
- агресивного типу вибору бажаного перевтілення найбільше (12,6%), коли об'єктом є тварина, найменше – меблі (0%) та одяг (0,78%); при негативному виборі найчастіше молодші школярі ідентифікують себе з рослиною (19,68%), найрідше – з меблями (3,15%);
- демонстративний тип позитивного вибору найчастіше виявляється в категорії "рослина" (53,54%), найрідше – "меблі" (7,08%); при негативному виборі – в категорії "тварина" (24,41%) та "посуд" (3,94%);
- позитивний вибір самоствердження найчастіше припадає на тварину (19,68%), найрідше – посуд (0,78%) та іграшки (2,36%); негативні вибори у даному випадку частіше стосуються одягу (25,98%) та меблів (25,2%), найрідше – рослини (2,36%) та іграшки (3,15%);
- соціально схвалюваний позитивний тип вибору найбільше зустрічається в категоріях "посуд" (48,82%) та "меблі" (48,03%); найменше такого типу вибору рослин (9,45%); при негативному виборі тип соціально схвалюваного вибору частіше зустрічається в категоріях "посуд" (11,81%), "тварина" (9,45%) і "рослина" (8,66%), найрідше – серед меблів (1,57%), одягу (2,36%), іграшок (3,15%);

– умовно нормативний позитивний тип вибору частіше зустрічається в категорії "іграшка" (40,16%), найрідше – серед тварин (10,24%); негативний вибір частіше здійснюють, обираючи перевтілення на посуд (52%) та іграшку (51,18%), найрідше – також серед тварин (27,56%).

Зазначена методика дозволила констатувати переважну сформованість гендерної ідентичності молодших школярів та її адекватність біологічній статі. З'ясувалося, що жіноча гендерна ідентичність більше асоціюється з моральними характеристиками, ніж чоловіча.

Крім того, опитування виявило значуще зменшення з I-го по IV-й клас ігрової мотивації і поступове зростання особистісного смислу навчальної діяльності та позашкільних інтересів. Частка альтруїстичних мотивів моральної поведінки упродовж молодшого шкільного віку незначна.

Дослідженням зафіксовано помітне зростання за роками навчання в молодшій школі показників егоцентричної спрямованості дітей (з 33,32% до 50,52%); просоціальна спрямованість зростає дещо менше (з 27,95% до 36,8%), а потім знову зменшується (до 31,21%); не чітко виражена спрямованість у першокласників (19,35%) і відсутня невизначеність у четвертокласників, у двох інших класах вона представлена більш-менш рівномірно (15,23% – 12,22%); найвищий показник вітальної спрямованості зафіксовано у другокласників (20,98%), найнижчий – у третьокласників (2,22%); асоціальна спрямованість відсутня в учнів II-го класу, наявний незначний її показник у третьокласників (2,22%), дещо більший відсоток у першо- та четвертокласників (4,29% та 6,45%) відповідно.

Важливою аксіопсихологічною передумовою і показником розвитку моральності є емоційний інтелект. Останній є властивістю особистості, що забезпечує використання знань, заснованих на емоціях; це специфічна здатність кодувати й декодувати емоційні репрезентації та використовувати їх у контексті поведінкових моделей, а також здатність прислухатися до власних почуттів, контролювати пориви емоцій, уміння приймати правильні рішення, бути оптимістичним.

Діагностика емоційного інтелекту свідчить про окремі значущі гендерні відмінності. Зокрема, хлопчики краще розпізнають емоції радості та образи, а дівчатка – привітності та здивування. Останні є більш складними для диференціювання і стосуються сфери делікатного нюансування стосунків, тоді як перші виконують функцію "грубого", біологічно зумовленого демаркування своєї чи чужої "соціальної території". Емоції страху й особливо сердитості погано розпізнаються, можливо, в силу їх витіснення.

Рефлексія сумлінності як емпіричного показника моральної інстанції "совість" показує прогресивне зростання суб'єктивного

значення цієї властивості упродовж навчання в початковій школі та зміну парціальних акцентів з одних на інші її поведінкові прояви. З цього випливає, що, формуючи здорову громадську думку в класному колективі, вчителю потрібно частіше звертатися до совісті вихованців, сприяти розвитку в них морального самоконтролю.

Важливою аксіопсихологічною передумовою розвитку моральності є наявність оптимістичної, гармонійної Я-концепції, а в її складі – рефлексивно-адекватної самооцінки. Такий тип самооцінки може бути виражений через співвідношення двох образів Я – бажаного і наявного. Було отримано такі коефіцієнти рангової кореляції (за Спірменом) між дев'ятьма оцінюваними особистісними властивостями: $r_s = 0,92$ при $p < 0,001$ (I-й клас), $r_s = 0,65$ при $p < 0,10$ (II-й клас), $r_s = 0,68$ при $p < 0,05$ (III-й клас) і $r_s = 0,87$ при $p < 0,01$ (IV-й клас).

Наведені результати показують, що першокласники характеризуються найменшим розходженням Я-бажаного і Я-наявного, тобто максимально високою, вочевидь невідрефлексованою, некритичною самооцінкою, а відтак – максимальним самоприйняттям і оптимістичним поглядом на свої особистісні ресурси.

Другий рік навчання у школі, як свідчить коефіцієнт кореляції між Я-наявним і Я-бажаним, розвіює дитячі ілюзії щодо власного потенціалу. Навчання як соціально оцінювана діяльність травмує самооцінку багатьох дітей, а їх самих піддає випробуванню на відповідність високим вимогам успішного навчання й ефективної взаємодії в колективі шкільного класу.

Третій рік навчання характеризується більш-менш ефективними зусиллями дітей справитися з розузгодженням Я-бажаного і Я-наявного, що є свідченням їх соціально-психологічної адаптації та розвитку особистісної рефлексії.

У четвертокласників знову спостерігається різка синхронізація обох образів Я, що супроводжується зростанням самоповаги, впевненості в собі на тлі, безперечно, різних навчальних успіхів. Можна припустити, що на порозі підліткового віку навчання починає здавати свої позиції провідного виду діяльності, зростає значення позанавчальних інтересів, а відтак розширюються можливості позашкільного самоствердження, що знову вселяє у школярів оптимізм і об'єктивно розширює спектр життєвих перспектив, які відкриваються.

Здійснений за результатами рангування ряду особистісних рис (диспозицій) кореляційний аналіз (за Спірменом) середніх самооцінок Я-бажаного і Я-наявного засвідчує тенденцію підвищення рефлексивності самооцінки на тлі травматичної деструкції самоприйняття між першим і другим класами, емоційно-ціннісної консолідації Я-бажаного і Я-наявного між другим і третім класами та

появи нових перспектив розвитку і високої самоповаги між третім і четвертим класами (рис.1).

Одним із найважливіших засобів особистісного зростання є навчальне і виховне спілкування вчителя зі школярами або педагогічне спілкування, тому організовуючи процес засвоєння учнями структури і системи знань, учитель має враховувати у своїй діяльності здібності та інтереси кожної дитини, використовувати різноманітні засоби для їхнього розвитку.

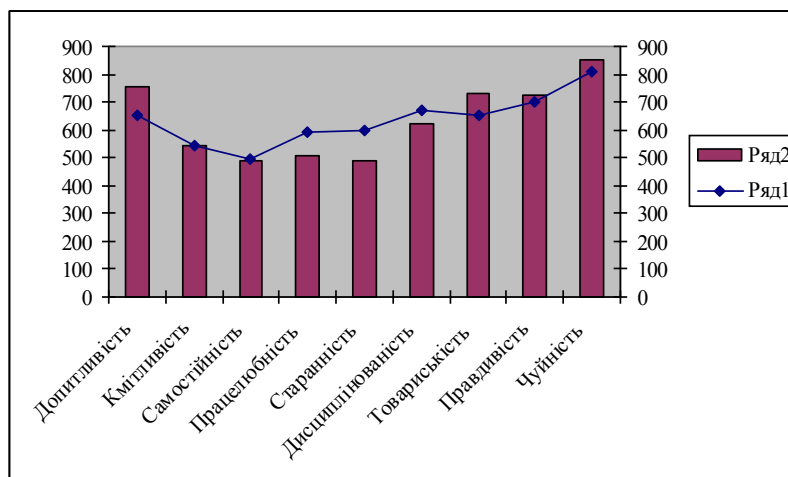


Рис. 1. Порівняння Я-бажаного і Я-наявного по вибірці в цілому ($n = 127$)

Примітка. Ряд 1 – Я-наявне, ряд 2 – Я-бажане.

Для визначення відмінностей у саморегуляції навчальної діяльності (в установленні та підтримці дидактичної комунікації) була застосована шкала **"Ефективність педагогічного стилю"** Н.А. Амінова, Н.І. Шеліхової. Всі респонденти (класоводи) продемонстрували позитивний баланс ефективних підкріплень поведінки дітей і контролюючих впливів, що є важливою передумовою реалізації фасилітативної функції педагогічного спілкування як фактору гармонізації психологічних передумов розвитку моральності молодших школярів.

Висновки

1. Моральність як результат засвоєння соціальних норм індивідом проявляється в добровільному їх дотриманні у повсякденній поведінці та характеризується такими рисами, як усвідомленість, суб'єктивна значущість, культурна відповідність, спонтанність і вчинкова доцільність, що має різну міру сформованості впродовж молодшого шкільного віку.
2. Теоретично обґрунтовано й емпірично діагностовано такі аксіопсихологічні передумови розвитку моральності молодших школярів: 1) глибинно-психологічні механізми моральної

- самоідентифікації; 2) моральний зміст гендерних настанов і ціннісних переваг; 3) емоційний інтелект; 4) рефлексія власних моральних рис; 5) характер Я-концепції, що визначається співвіднесенням образів Я-бажаного і Я-наявного; 6) поведінкові тенденції морального самовизначення; 7) стиль педагогічного спілкування як провідна соціально-психологічна детермінанта морально-психологічних новоутворень особистості дітей цього віку.
3. Доведено припущення про синергійну взаємодію глибинно-психологічних (механізми самоідентифікації), феноменологічних (рефлексія особистісних властивостей), соціально-перцептивних (емоційний інтелект), поведінкових (здатність до колективістського самовизначення), мотиваційних (гуманістична спрямованість особистості) передумов розвитку моральності молодших школярів у контексті фасилітативного стилю педагогічного спілкування.

Перспективним напрямком дослідження аксіопсихологічних передумов розвитку моральності в молодшому шкільному віці є порівняльне лонгітудне вивчення взаємозв'язку стилів сімейного виховання і педагогічного спілкування з внутрішньоособистісними чинниками морального й ціннісно-орієнтаційного змісту, що дозволить вийти на розробку науково обґрунтованих прикладних програм стимулювання й оптимізації цього процесу.

1. *Житарюк В.І.* Феноменологічні кореляти моральної сензитивності молодших школярів / Житарюк В.І. // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. акад. С. Д. Максименка. – К.: Главник, 2005. – Вип. 26, в 4-х томах, том 2. – С. 77 – 81.
2. *Житарюк В.І.* Самосвідомість як інтегральний чинник розвитку моральної сензитивності / Житарюк В.І. // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ: Плай, 2006. – Вип. ІХ. – С. 90 – 96.
3. *Житарюк В.І.* Особливості моральних суджень молодших школярів / Житарюк В.І. // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – Т. ІХ. – Ч. 6. – К., 2007. – С. 148 – 153.
4. *Житарюк В.І.* Особливості розвитку совісності у дітей молодшого шкільного віку / Житарюк В.І. // Наука і освіта. – 2007. – № 6. – С. 124 – 129.
5. *Житарюк В.І.* Основные понятия и задачи нравственного воспитания личности / Житарюк В.І. // Матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф. ["Науковий потенціал світу '2004"], (Дніпропетровськ, 1 –15 лист. 2004 р. – Т. 53. – Психолого-виховні проблеми розвитку особистості. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. – С. 16 – 20.
6. *Житарюк В.І.* Роль класного колективу у формуванні моральних якостей молодшого школяра / Житарюк В.І. // Матеріали ІІІ Міжнар. наук.-практ. конф. ["Динаміка наукових досліджень '2004"], (Дніпропетровськ, 21 – 30 черв. 2004 р. – Т.2. – Психологія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. – С. 26 – 28.
7. *Житарюк В.І.* Специфіка розвитку моральної свідомості молодших школярів / Житарюк В.І. // Матеріали Всеукр. наук.-практ.інтернет-конф. ["Сучасний соціокультурний простір 2005"]. – Ч.2. – К.: МЕГАНОМ, 2005. – С. 52 – 53.

In the article are exposed indexes of moral sensitivity of junior schoolboys, the presentation of structural-functional transformation of the I-conception of children in the chronometrical scopes of the explored age is extended, deep-psychological content of mechanism of authentication is specified in the process of mastering of moral norm, specified essence of gentler differences of emotional intellect, exposed the specification of self-determination of personality in the conditions of joint activity as pre-conditions of development of morality of junior schoolboys.

Keywords: *emotional intellect, morality, moral development, motivation, pedagogical communication, self-consciousness, sensitivity, self-determination.*